

દીક્ષા

આજે દીક્ષાનો વિષય હાથ ધરવામાં આવ્યો છે. પંડિત સુખલાલે કહ્યું કે દીક્ષાનો મુખ્ય હેતુ જીવનશુદ્ધિ છે. અને આજે હું તે જીવનશુદ્ધિ ઉપર બોલવા માગું છું.

સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યગ્ દર્શન અને સમ્યગ્ ચારિત્ર એ મોક્ષમાર્ગ છે. પ્રથમ મનુષ્યને અમુક બાબતનું જ્ઞાન થાય છે, પછી તેનું દર્શન થાય છે—એટલે કે તેના પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા જામે છે—તે એમજ છે, એવો દૃઢ વિશ્વાસ થાય છે, અને પછી તે પ્રમાણે ચારિત્ર-વર્તન થાય છે. સર્પ ડસે છે, એવી આપણને દૃઢ શ્રદ્ધા છે, તેથી સર્પથી દૂર ભાગીએ છીએ. પણ એવી દૃઢ શ્રદ્ધા ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં નથી, અસત્યથી આપણા આત્મા પર મલીન પડે છે, અને તેથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી, એવું આપણે શાસ્ત્રથી જાણીએ છીએ, પણ તેવો દૃઢ વિશ્વાસ નથી, તેથી આપણે ઘણીવાર અસત્ય બોલવાને દોરાઈએ છીએ. માટે જ્ઞાન ચારિત્રરૂપે પરિણમે તે વાસ્તે જ્ઞાન અને ચારિત્ર વચ્ચે શ્રદ્ધાના અંકેડાડાની જરૂર છે. જ્ઞાનને મોટે ભાગે મગજ સાથે સંબંધ છે. દર્શનને—શ્રદ્ધાને, હૃદય સાથે સંબંધ છે, જે વસ્તુ આપણને મગજથી ખરી લાગી અને આપણા હૃદયે પણ સ્વીકારી તે બાબત જરૂર આપણે કરવાના. જ્ઞાની આમ કરવાથી આવો ફાયદો થાય છે, એમ જ્ઞાનવડે વિચાર્યાં કરે, પણ જો તેના હૃદયમાં સ્ત્રીમ-વરાળ ન ભરાય તો જ્ઞાન એકલું શું કરે? પ્રાચીન સમયમાં ગુરુઓ શિષ્યોને એકેક સૂત્ર પર વિચાર કરવાને એકાંતમાં મોકલી દેતા. તેઓ જ્યાં

સુધી તે સૂત્ર પૂર્ણ રીતે ન સમજે ત્યાં સુધી ધ્યાન કરતા હતા. તે સૂત્રનું સત્ય જ્યારે સમજાય ત્યારે તેઓ પાછા ફરતા હતા, જોનાના પાંચ મહાવ્રતો, હિંદુઓના પાંચ યમ, અને બૌદ્ધોના પંચશીલના સંબંધમાં લખતાં શ્રી પતંજલિ ઋષિ લખે છે કે—

અહિંસા સિદ્ધ થઈ ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે તે અહિંસક પુરુષની હાજરીમાં સામા મનુષ્યનો વેર વિરોધ જતો રહે. તેવીજ રીતે સત્યની સિદ્ધિ થઈ ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે મનુષ્યને વચનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય. અર્થાત્ તે મનુષ્ય જે બોલે તે પ્રમાણે થાય. મદ્રાસની હાઇકોર્ટના એક જજે ૪૦ વર્ષ સુધી સત્ય વિચારવાનો, સત્ય બોલવાનો અને સત્ય આચરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, જેના પરિણામે તેનામાં અમુક કેસમાં સત્ય શું છે, તે પારખવાની આંતર શક્તિ ખીલી હતી, અને તેનો ન્યાય બંને પક્ષ સ્વીકારતા હતા. તેવી જ રીતે અસ્તેય વ્રતની સિદ્ધિ થતાં અનેક રત્નોની તેને પ્રાપ્તિ થાય. અહમ્મદીયની સિદ્ધિ થતાં તેનામાં અપૂર્વ બળશક્તિ પ્રકટે. અને અપરિગ્રહ વ્રત સિદ્ધ થતાં તેનામાં પૂર્વજન્મસ્મૃતિ થાય.

આટલી પ્રસ્તાવના પછી જીવનશુદ્ધિને વાસ્તે શું આવશ્યક છે, તેનો વિચાર કરીએ. દશવૈકલિક સૂત્ર લખે છે કે ‘ધર્મ’ એ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે, અને તેનાં સાધનો અહિંસા સંયમ અને તપ છે.’ અહિંસા એટલે કાંઈની હિંસા ન કરવી એ તેનો નિષેધાત્મક અર્થ છે, પણ અહિંસાના નિશ્ચયાત્મક અર્થમાં વિશ્વ તરફનો પ્રેમ આવી જાય છે. અહિંસા એટલે સર્વમાં રહેલા જીવનને જોવું, તેને માન આપવું, અને તે જીવન કયા રૂપમાં પ્રકટ થયું છે, તે રૂપ તરફ નજર ન કરતાં તે જીવનને ઝહાવું એ જ વિશ્વપ્રેમ છે. આ વિશ્વપ્રેમ ખીલવવાને ચાર ભાવનાઓ સહાયક તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે. તે પ્રમોદ, મૈત્રી, કારુણ્ય અને ઉપેક્ષા—માધ્યસ્થ્ય છે. ગુણાનુરાગ કુલક જણાવે છે કે, જેના હૃદયમાં ગુણાનુરાગ—પ્રમોદભાવ છે તે તીર્થંકર પદવી

સુધીની એક પણ એવી ઉચ્ચ સ્થિતિ નથી કે જેને પ્રાપ્ત ન કરી શકે. અમુક મનુષ્યમાં અમુક ગુણ ખીલેલો જોઈ જો આપણા હૃદયમાં આનંદ ઉત્પન્ન થતો હોય તો તે સૂચવે છે કે તેનામાં પ્રકટ થયેલી મહત્તા જોઈ આપણામાં અપ્રકટ રહેલી મહત્તા બહાર આવવા ઇચ્છે છે; માટે જ્યાં ગુણ, જ્ઞાન, શક્તિ વગેરેમાં આપણને ઉત્કર્ષ લાગે, ત્યાં આપણો અંતરાત્મા પ્રસન્ન થવો જોઈએ. આપણી સમાન કક્ષાના જીવો પ્રત્યે આપણે મૈત્રીભાવ રાખવો જોઈએ, અને આપણાથી જ્ઞાનમાં, ગુણમાં, શક્તિમાં ઉતરતી સ્થિતિના જીવો પ્રત્યે આપણા હૃદયમાં કારુણ્ય અથવા દયા પ્રકટવી જોઈએ. જેઓ દુરાગ્રહને લક્ષને સત્યના વિરોધી બન્યા હોય તેવા પ્રત્યે આપણે મધ્યસ્થ ભાવ રાખવો. તેમની પ્રશંસા કરવાથી અસત્યને પોષણ મળે, અને તેમની નિંદા કરવી એ આપણા ઉચ્ચ સ્વભાવને શોભે નહિ, માટે તેવી સ્થિતિના જીવોના સંબંધમાં મધ્યસ્થભાવ રાખવો એ જ ઉચિત છે.

વળી જીવનશુદ્ધિ વાસ્તે ચાર દષ્ટિઓને સમજવાની જરૂર છે. તેમનાં નામ દોષદષ્ટિ, ગુણદોષદષ્ટિ, ગુણદષ્ટિ અને આત્મદષ્ટિ અથવા સમદષ્ટિ છે. દોષદષ્ટિવાળાને તો જ્યાં ત્યાં અવગુણ જ જણાય છે. ગુણદોષ દષ્ટિવાળો જીવ કોઈના ગુણ જુએ, તેની પ્રશંસા કરે, પણ છેવટે એવો એક દોષ બતાવે કે તે મનુષ્યના ગુણ ઢંકાઈ જાય અને સાંભળનારના હૃદય ઉપર તેના દોષની છેવટની છાપ પડે. ત્રીજી દષ્ટિ જે ગુણદષ્ટિ છે, તેવી દષ્ટિવાળો મનુષ્ય દરેક મનુષ્યમાં, બનાવમાં કે વિચારમાં સાફ શું છે, તે તરફ નજર રાખે, અને સાફ શું છે તેની પ્રશંસા કરે. દોષ સમજે પણ તેને જતો કરે, તે સંબંધમાં મૌન ધારણ કરે.

હવે ગુણદષ્ટિ કરતાં પણ એક આગળનું પગથિયું આવે છે કે જ્યાં મનુષ્ય આત્મદષ્ટિવાળો અથવા સમદષ્ટિવાળો બને છે. આપણે સર્વ જીવોને કેમ ચાહી શકતા નથી? તેનું કારણ આત્મદષ્ટિ

અથવા સમદષ્ટિનો અભાવ અથવા ન્યૂનતા છે. આત્મદષ્ટિ ખીલવવામાં પ્રથમ ધર્મ વિધનરૂપ થાય છે. જે મનુષ્ય અમુક ધર્મને જ માને છે, તે બીજા ધર્મવાળા તરફ સમભાવદષ્ટિથી જોઈ શકતો નથી, તેથી તે તેમને યોગ્ય રીતે ચાહી શકતો નથી. સ્વદેશપ્રેમ એ કુટુંબપ્રેમ કરતાં કે નગરપ્રેમ કરતાં કે પ્રાંત પ્રત્યેના પ્રેમ કરતાં મહાન છે, અને મનુષ્યજાતિનો મોટો ભાગ હજી તે સ્થિતિએ પહોંચતો જાય છે, પણ સ્વદેશપ્રેમ જો બીજા દેશના લોકો પ્રત્યે દ્વેષ કે અભાવ ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ અને તો તે સ્વદેશપ્રેમ પણ મર્યાદિત હોઈ આત્મદષ્ટિ ખીલવવામાં અંતરાયભૂત અને છે. તેવી જ રીતે મનુષ્યનું ભણતર અને તેણે મેળવેલી ડીગ્રીઓ જો તેને તેના માનવબંધુઓથી અલગ બનાવે તો તે ભણતર અને તે ડીગ્રીઓ પણ આત્મદષ્ટિ ખીલવવામાં અડચણ રૂપ બને છે. આત્મદષ્ટિવાળો અથવા સમભાવી અથવા જીવનપ્રેમી જીવ તો દરેક જીવને ચાહે છે. તે ભેદો તરફ દષ્ટિ નહિ કરતાં દરેકની પાછળ રહેલા જીવનને જીએ છે અને ચાહે છે. પાર્શ્વનાથ પ્રભુએ કમઠ અને ધરણેંદ્ર બંને ઉપર આ દષ્ટિથી સમભાવ રાખ્યો હતો. કમઠે તેમને ઉપસર્ગ કર્યા, અને ધરણેંદ્રે તેમને સહાય આપી, છતાં પાર્શ્વનાથ પ્રભુની દષ્ટિ બંને ઉપર સમાન હતી, કારણકે તે બંનેની પાછળ રહેલું જીવન જોઈ રહ્યા હતા. જ્યારે મનુષ્ય આવી આત્મદષ્ટિ ખીલવે છે, ત્યારે તે સર્વત્ર જીવનને જીએ છે, અને સર્વ તરફ પ્રેમભાવ રાખી શકે છે, અને કોઈ તેનો શત્રુ કે વિરોધી નહિ હોવાથી અને સર્વ તેના મિત્ર હોવાથી તે સાચી શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

જીવનશુદ્ધિ માટે બીજો મહાન ગુણ પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયોથી પરાઙ્મુખતા છે. શાસ્ત્રો પોકારી પોકારીને કહે છે કે ઇંદ્રિયોના વિષયો ક્ષણિક સુખ આપવાવાળા છે, દુઃખગર્જિત છે, પરાત્રયી છે, તે મલ્યા પછી પણ બીજા સુખની આકાંક્ષા રહે છે. આપણો

અનુભવ પણ તે જ આમત જણાવે છે ત્યારે કરવું શું ? ભગવદ્ગીતા કહે છે કે—

જે મનુષ્ય ઈન્દ્રિયોના વિષયોને આહાર આપતો નથી, તેનાથી તે વિષયો દૂર ભાગે છે, પણ તેમાં રસ રહી જાય છે. ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી દૂર ભાગવાથી વાસનાનો ઉપશમ થાય છે, પણ તેનો ક્ષય થતો નથી. સંસારી મનુષ્ય વિષયોમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે અને યતિ સંસારથી ભય પામી વિષયોથી દૂર ભાગે છે. બંનેમાંથી એકેને ખરી શાંતિ મળતી નથી. ધારો કે તમે ભોજન કરવા બેઠા છો, થાળી સારી રસવતીથી ભરેલી છે. આજે જમવા માટે શીખંડ પુરી છે. શીખંડ તમને અતિપ્રિય છે. તમે જમવા બેઠા છો, તમારો હાથ શીખંડ તરફ લંબાવવાની છેલ્લી પળમાં છો. તે વખતે તમે તે શીખંડનો વાડકો લાણુમાંથી ખઢાર મૂકી દો. તમારી જીભ ઈન્દ્રિયને ઘણું દુઃખ થશે. તે વખતે તે ઈન્દ્રિયને જણાવે કે હું તારો સ્વામી છું અને તને આજ્ઞા કરું છું કે આજે તું તે ખાઈશ નહિ. આ પ્રમાણે પ્રયોગ કરવાથી વસ્તુ પ્રત્યેની ઈન્દ્રિયની આસક્તિ ઓછી થતી જશે. જ્યારે તમે કોઈ કર્ણપ્રિય મધુર સંગીત સાંભળવાને બેઠા હો, ઉત્તમ ભજન લલકારાતું હોય તે વખતે ઉભા થઈને ચાલવા માંડો. આ રીતે તમે શ્રવણવૃત્તિ ઉપર ધીરે ધીરે જય મેળવતા જશો. આવી રીતે પાંચે ઈન્દ્રિયોના સંબંધમાં સમજપૂર્વક પ્રયોગ કરો, અને તમે તેમના પર જય મેળવી શકશો. અને આ પ્રયોગ કરતાં કરતાં એવી સ્થિતિ આવશે કે જ્યાં વસ્તુના સદ્ભાવે તેમજ અભાવે તમે એક સરખી મનોવૃત્તિ રાખી શકશો.

આપણને આપણા પોતાના બળની-આત્મબળની ખાતરી નથી તેથી આપણે શત્રુને મોટું સ્થાન આપીએ છીએ અને તેના આગળ નમી જઈએ છીએ. જે વાસના ઉપર તમે જય મેળવવા માગતા હો, તે વાસનાને ક્ષુદ્ર ગણો. એક મહાપુરુષે સેતાનને-મોહ રાજાને કહ્યું

કે “ જા ! મારી પાછળ ચાલ્યો જા. તું લડવા જેવો શત્રુ નથી. ” આપણે તો કર્મની આઠ પ્રકૃતિ અને તેના ૧૫૮ ભેદ અને તેના નાના નાના અનેક ભેદોની ગણતરી કરી આપણી આત્મશક્તિનું લાન ભૂલી ગયા છીએ. અંધકાર ગમે તેવું મોટું હોય અને ગમે તેટલા વર્ષથી ચાલ્યું આવ્યું હોય, પણ એક દીવાસળી પ્રકટતાં તે સમગ્ર અંધકાર નાશ પામે છે, તેવી રીતે સાચી સમજ પ્રકટ થતાં અનંતી કર્મવર્ગણા તરત જ નાશ પામવા માંડે છે.

આત્માની શક્તિનો ખ્યાલ લાવો.

अहो ! अनंत वीर्योऽयमात्मा विश्वप्रकाशकः ।

त्रैलोक्यं चालयत्येव ध्यानशक्तिप्रभावतः ॥

આ અનંત શક્તિવાળો આત્મા વિશ્વને પ્રકાશ આપવા સમર્થ છે, અને પોતાની ધ્યાનશક્તિના પ્રભાવથી ત્રણે જગતને હલાવવા સમર્થ છે. આ આત્મબળનો ખ્યાલ લાવી મનુષ્યે પાંચ ઇન્દ્રિયો તથા મન ઉપર જય મેળવવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આપણે કહીએ છીએ કે સંતોષ સમાન સુખ નહિ. આ વિચારનો ઘણો દુરુપયોગ થયો છે. બાહ્ય વસ્તુઓ, અથવા સાધનોના સંબંધમાં મનુષ્ય અમુક પરિગ્રહની મર્યાદા કરે, અને સંતોષ માને તો તે વાજબી ગણાય, અને તે ખાસ ઇચ્છવાયોગ્ય છે, પણ આત્મિક વિકાસના સંબંધમાં તો જ્યાંસુધી પૂર્ણતા પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાંસુધી અસંતોષ રહેવાનો-રહેવો જ જોઈએ. જેને ઉચ્ચ સાધ્ય નથી, તે ગમે તે પગથિયે સંતુષ્ટ થઈ બેસી જાય છે. પણ જેનું સાધ્ય ખરેખર ઉચ્ચ છે, તે તો પ્રગતિ કર્યા જ કરે છે, એક પછી એક વૃત્તિ અને કષાય ઉપર જય મેળવતો જાય છે, અને છેવટે આત્મસાક્ષાત્કાર કરે છે.

આજના દિવસનો વિષય દીક્ષાનો હતો. તે સંબંધમાં હું એક જ બાબત કહેવા માગું છું. સ્વામી વિવેકાનંદે એક સ્થળે કહેલું કે

જગદ્દહિતાય આત્મનો મોક્ષાય આત્માનં જુહોમિ સ્વાહા ।
જગતના હિતને ખાતર અને આત્માના મોક્ષને ખાતર હું મારી જત
અર્પણ કરું છું. દીક્ષામાં પણ આ બે હેતુ રહેલા છે. જેઓ દીક્ષા
લે છે, તેઓનો હેતુ પણ-પોતાનો મોક્ષ અને જગતનું હિત-હોવે
નોઈએ. ધણા અનુભવીઓનું એવું માનવું છે કે મનુષ્ય જેટલે અંશે
મુક્ત થયો હોય, તેટલે અંશે બીજાની સારી સેવા કરી શકે. માટે
પરોપકાર કરવા વાસ્તે પણ જીવનશુદ્ધિની આવશ્યકતા છે.

વ્યક્તિ સુધરી એટલે સમષ્ટિ સુધરી, કારણ કે સમષ્ટિ એ પણ
વ્યક્તિઓના સમુદાય સિવાય બીજી કંઈ અલગ વસ્તુ નથી. માટે
તે જીવનને શુદ્ધ બનાવો અને તે દ્વારા બીજાની સેવા કરો.

તા. ૨૭-૮-૩૦

મણિલાલ નથુભાઈ દાશી

